

**РОЛЬ ЦЕРКВИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА
В ПОЛЬЩІ В УМОВАХ ІНОНАЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА**

У статті зроблено спробу визначити роль церкви у контексті особливостей навчально-виховного процесу в осередках українського шкільництва в Польщі, а також розкрити складові педагогічної діяльності Ярослава Грицьковяна.

Ключові слова: українське шкільництво в Польщі, контекст розвитку шкільництва, полікультурне середовище, педагогічна діяльність Ярослава Грицьковяна.

Shahala L. The role of the church in the context of Ukrainian schooling development in Poland in a foreign national surrounding. In this article an attempt is made to define the role of the church in the context of the educational process features in the institutions of Ukrainian schooling in Poland as well to present the constituent parts of Yaroslav Hrytskovian's pedagogical activity.

Key words: Ukrainian schooling in Poland, the context of schooling development, multicultural surrounding, Yaroslav Hrytskovian's pedagogical activity.

Шагала Л. Роль церкви в розвитку українського шкільного навчання в Польщі в умовах інонаціонального середовища. В статті зроблено спробу визначити роль церкви в контексті особливостей навчально-виховного процесу в українських шкільних закладах в Польщі, а також розкрити складові педагогічної діяльності Ярослава Грицьковяна.

Ключевые слова: украинское школьное обучение в Польше, контекст развития школ, поликультурная среда, педагогическая деятельность Ярослава Грицьковяна.

Постановка проблеми. Освітній процес зазнав у часовому відрізку між падінням Української Народної Республіки у 20-х рр. і відродженням Української Держави у 90-х рр. XX ст. суттєвих трансформацій. Мали місце поразки українського народу як етносу-суб'єкта [17]. Носії антиукраїнських починань свідомо спрямовували свої дії на знищення пам'яті, руйнацію української духовності, міжпоколінного досвіду. Усе це зменшувало потенційні можливості українців для духовного поступу. Однак моральна основа традиції полишалася природнім виявом самоутвердження українського народу [15, 192]. У цьому сенсі спроби виселення українців із їхніх етнічних земель і «протокольного» розміщення, тобто окресленого нормами депортації, слід розглядати як аморальну домінанту, що була несумісною з природнім розвитком українського шкільництва. Адже ця домінанта заснована на секулярній антигуманній ідеології, що інспірує і здійснює геноцид [6, 78]. Тому доцільно розрізняти спільні й відмінні особливості, що мали місце у процесі депортації 40-х рр. [3], зокрема, поляків, українців, татар, чеченців, німців чи угорців. До речі, на цей факт звернув увагу визначний історик Польщі Норман Дейвіс. У нью-йоркському виданні своєї ґрунтовної праці «Серце Європи: коротка історія Польщі» вчений слушно зауважив, що втрата етнічної землі внаслідок виселення – це «не тільки географічний вияв, а передусім «напад на тіло нації, на її життєві лінії і традиції» [16, 71]. Примітно, що акція «Вісла» була не лише її нападом на організм українського народу. Вона була покликана реалізувати його розпорощення у чужому середовищі з метою цілковитого винищення української субстантності [7, 4],

Шагала А. Роль церкви у розвитку українського шкільництва...

у тім числі й шкільництва як одного з чинників ідентичності народу. Мовиться про поетапні каральні ланки одного ланцюга, що окреслювало підрив основ життєдіяльності носіїв української нації на теренах Польщі. В житті української діаспори значне місце посідає церква. Її дієвість особливо помітна в умовах полікультурного середовища, де відбувається навчально-виховний процес. Про це свідчать досягнення церковно-парафіяльного шкільництва у XIX та XX століттях.

Аналіз досліджень. Досягнення церковно-парафіяльного шкільництва у XIX та XX століттях стали предметом ґрунтовних зацікавлень таких знавців цієї проблематики, як А. Доброньскі, Й. Туроняк, І. Матусь, Ю. Гаврилук, О. Колянчук, В. Мокрий, М. Козак, М. Камінський, а також духовних осіб, зокрема, С. Дзюбини, В. Пирчака, І. Гарасима та М. Михайлишина. Стосовно питання про роль церкви у навчально-виховному процесі, що здійснюється в умовах інонаціонального простору, то важливі свідчення містяться у численних документах, які зберігаються у Василянському монастирі у Варшаві. Загальний огляд цих архівних матеріалів міститься у статті І. Гарасима [18, 19–30]. В аспекті з досліджуваною темою суттєве значення мають документи, що висвітлюють становлення Української Церкви в 1956 – 2000 рр. Ми поділяємо твердження І. Гарасима, що в історії Української греко-католицької церкви в Польщі можна виділити такі періоди: а) доба руйнації адміністративних структур Церкви (1944 – 1947); б) насильне припинення діяльності Церкви (1947 – 1957); в) відновлення діяльності УГКЦ, що завершилося створенням Генерального Вікаріату для українських вірників у Польщі (1957 – 1967); г) від створення Генерального Вікаріату до призначення окремого єпископа для вірників УГКЦ у Польщі (1967 – 1989); д) відновлення Перемиської єпархії (1989 – 1991); е) від відродження Перемиської єпархії до створення Перемисько-Варшавської Митрополії (1991 – 1996).

Аналіз документів, у тім числі свідчень В. Гриника, М. Ріпецького, С. Дзюбини, Б. Балика, В. Пайташа, дає можливість дійти висновку: за усіх умов, які диктувала та чи інша доба, УГКЦ прагнула здійснювати навчально-виховний процес з проекцією на органічне поєднання церковних засад з освітніми.

Мета статті полягає у розкритті ролі церкви у розвитку українського шкільництва в Польщі в умовах інонаціонального середовища.

Виклад основного матеріалу. До Другої Світової війни УГКЦ в Польщі творила окрему адміністративну одиницю, підпорядковану безпосередньо структурам Ватикану. До неї відносилися Галицько-Львівська Митрополія, яка складалася зі Львівської Архиепархії, Станіславської та Перемиської єпархій. До речі, 1934 року була створена Апостольська адміністрація Лемківщини, до якої відносилися дев'ять деканатів. Вони були вилучені з Перемисько-Самбірсько-Сяніцької єпархії. Йдеться про потужний організм: за територіальним поділом вона у 1938 – 1939 рр. нараховувала 45 деканатів, 577 парафій (у 1946 р. було 640), 746 священників та 1 159 380 вірних. На той час на території єпархії існувало: 8 – василянських монастирів (53 монахи), 4 монастирі сестер василянок (40 монахині), 34 доми сестер Служебниць (134 сестри) та 16 домів сестер св. Йосифа Обручника [20, 147–149]. Аналіз названих фактів свідчить про те, що при всіх парохіях функціонували недільні школи. Ця традиція, закладена у передвоєнний період, продовжувала тією чи іншою мірою існувати і в наступні десятиліття.

Варто підкреслити, що Апостольська адміністрація Лемківщини діяла у межах польської держави. У 1936 році вона складала 122 парафії, мала 130 священників, які обслуговували 127 305 вірників [21]. Станом на 1943 р., незважаючи на воєнне лихоліття, у різних місцевостях Лемківщини функціонувало 129 парафій, 198 церков та 128 душ-

пастирів. За свідченнями Є. Місила, у межах тогочасної Польщі діяло понад 350 парафій, в яких служило 400 священників. Їхня кількість різко зменшилася у 1945 – 1947 рр. і складала 115 осіб [11, 208–209].

Численні акції, що були здійснені у 1945 – 1947 рр. з боку комуністичних влад Польщі, спричинили фактичну руйнацію усіх структур УГКЦ [14, 127–129]. Проте її ядро ніколи не було до кінця ліквідоване. Водночас можна вести мову тільки про її юридичну ліквідацію на рівні насильницьких дій з боку органів державної адміністрації Польщі. У цьому зв'язку культурно-освітнє життя українців зазнало непоправних втрат. Адже їхня кількість станом на 1944 р. складала понад 700 тисяч осіб. З них понад шістьдесят відсотків становили вірники УГКЦ. Ці факти фігурують у працях Я. Грицков'яна, який дав позитивну оцінку діяльності церковних структур стосовно їхньої ролі в становленні та розвитку українського шкільництва у Польщі [2, 71]. Проте на 9 вересня 1944 року, коли був підписаний договір між СРСР та Польщею про так званий «взаємобмін населенням», припадає початок виконання «Евакуаційного плану». У відповідності з цим договором у СРСР було переселено біля 50 тисяч українців, у тім числі біля 300 духовних осіб.

Церква як духовна інституція зберігає стабільність народних традицій, свят та обрядів. Щоправда, загальноприйнятий порядок був 1946 року порушений, коли в Польщі була заборонена Українська греко-католицька церква. Двом визначним ієрархам – єпископам Й. Коциловському та Г. Лакоті – судилося стати жертвами тоталітарного режиму. Проте церква продовжувала діяти у глибокому підпіллі. Нелегально обслуговував вірників колишній радник і референт єпископської консисторії о. Василь Гриник (1896 – 1976). Окрім о. В. Гриника, у різних місцевостях Польщі активно продовжували свою духовну місію, а саме між українцями, насильно виселеними на західні землі Польщі, ще вісімнадцять священників. Як наголошує Я. Грицков'яна, це служіння уособлювало не тільки релігійну прив'язаність української родини до церкви, але й свідчило про нерозривний зв'язок з українською обрядовістю, народними звичаями. Тому й закономірно, що педагог розглядає ці аспекти виховного значення в одному комплексі [23, 166–167]. Так, традиційні звичаї, що належать до Різдвяного циклу, тематично включали в себе такі обрядні характеристики, як колядування, щедрування, засівання, посипання та інші структурні елементи обрядового інсценування названих подій. Їхня зрозумілість була близька депортованій молоді. Вона сприймала, за спогадами Я. Грицков'яна, з ентузіазмом сутність українського національного свята. Йдеться, зокрема, про захід «Маланка», що проводився на рівні конкретної суспільної групи людей з урахуванням тематично окресленої мети. Саме через повторюваність дії не втрачалася перемність традиції. Це суперечило інтересам владним структурам, які намагалися силою перервати зв'язок поколінь з огляду на сліди історичної пам'яті. Різного роду заборони комуністичної влади викликали протести з боку учнівської та студентської молоді. Окремі відгуки були видрукувані на шпальтах українського тижневика «Наше слово». У травні 1947 року польські служби арештували пароха о. С. Граба, було заборонено проводити літургію в українському обряді, навіть інтер'єр церкви був перебудований на зразок римо-католицької церкви.

Насильницька ліквідація структур УГКЦ становила одну ланку з акцією «Вісла» – тотальним переселенням українців на північно-західні землі Польщі. Це був нищівний удар в базові основи культурно-освітнього життя українців, які фактично лишилися без духовного захисту. Так, УГКЦ втратила юридичний статус, що стало додатковим випробуванням також для функціонування українського шкільництва у Польщі. Цей

Шагала А. Роль церкви у розвитку українського шкільництва...

процес тривав до 1957 року. Однак депортоване населення не втрачало свідомості стосовно української ідентичності. Про це свідчить лист від 17 червня 1958 року о. Василя Гриника до тогочасного Примає Польщі Стефана Вишинського (1901 – 1981). У ньому міститься факт про те, що українських вірників обслуговують за станом на 1958 рік «тільки» 79 священиків [18, 23]. З-поміж них особливу роль відіграв о. Мирослав Ріпецький. Від 1947 року він не припиняв богослужіння за східним обрядом на місці депортації, зокрема у селі Хшанов. Цей священик велику увагу приділяв також відродженню традицій українського народу, у тім числі освітнього руху [5, 114–119]. Окрім о. М. Ріпецького, відправляти богослужіння у східному обряді робили спроби також о. В. Гриник, о. С. Дзюбина, а також представники ЧСВВ, зокрема Б. Балик.

У 1947 року було переселено 62 священики разом з вірниками на північно-західні землі Польщі. Парафіян розпоршено по території всієї держави. Духівники були під суворим наглядом. Представники комуністичної влади на місцях були переконані: після реалізованої акції «Вісла» кожний греко-католицький священик складав загрозу для безпеки комуністичної держави. Під прицілом спеціальних структур опинилися навіть сестри-служебниці, які опікувалися хворими у Холмі та мешканцями сиротинця у Перемишлі.

Здавалося, що життєдіяльність Церкви майже завмерла. До 1952 року ніхто з українських священиків не мав дозволу відправляти Богослужіння українською мовою в східному обряді. Проте у 70-х – 80-х рр., коли комуністична система помітно ослабла, були налагоджені контакти священиків із школами й безпосередньо – із пунктами навчання української мови. Цей рух активно підтримав, наприклад, парох В. Пирчак у Кошаліні. Як досвідчений духівник, він використовував кожну домовленість з місцевими гуртками УСКТ, здійснював особистий контроль над розкладом проведення уроків української мови. Церква стала не тільки місцем Богослужіння, але й центром, де відбувався обмін думками, новинами, повідомленнями про суттєві події в українському середовищі. Натомість світлиця УСКТ стає осередком, під дахом якого відзначалися різні національні й релігійні свята, зокрема, Святвечір з колядами, влаштуванням різдвяних ялинок для дітей, святкових урочистостей у день св. Миколая-дивотворця тощо. У цьому зв'язку необхідно підкреслити важливість репертуару виконуваних творів, які були органічно пов'язані з принагідним святом. Йдеться про зразки української народно-поетичної творчості, яка є однією з першооснов, за словами В. Кеміня, «народного виховання з огляду на спектр його функціонування» [9]. Під час святкових урочистостей виконувалися популярні твори М. Лисенка, М. Вербицького, С. Воробкевича, Ф. Колесси, Н. Нижанківського, В. Барвінського, у тім числі на слова Тараса Шевченка. У вжитку були «Співаники» С. Воробкевича («Співаник для шкіл народних»), М. Гайворонського («Співаник для дітей дошкільного й та шкільного віку»), К. Стеценка («Шкільний співаник»), Ф. Колесси («Шкільний співаник»), В. Витвицького («Пластовий співаник») та ін.

З-поміж польськомовних видань поширення набув «Релігійний співаник» («Śpiewnik religijny»), укладений ксьондзем С. Буйновським (Радам, 1984). Все це було важливим причинком у процесі прилучення насамперед шкільної молоді до національного музичного масиву пісень українського народу. Адже, як це аргументовано довела О. Юрош, «народна пісня є одним із найпопулярніших жанрів музичного мистецтва. Вона криє в собі найхарактерніше зі світогляду народу, його морально-естетичні цінності, досвід виховання поколінь в душі високої моральності й моралі» [22, 134].

У процесі відновлення діяльності УГКЦ в Польщі певну роль відіграв і Примає Польщі С. Вишинський, який 14 березня 1957 року офіційно дозволив відправляти Бо-

гослужіння у східному обряді для українців, депортованих на північно-західні землі Польщі. Цьому декрету передували численні звернення з боку українських священників, у тім числі два меморіали – від 14 листопада та 29 листопада 1956 року. Вони були адресовані С. Вишинському й містили аргументовані звернення та переконливі факти з метою узаконення діяльності УГКЦ в Польщі. Таким чином, на 1957 рік припадає початок юридичного відновлення структур УГКЦ на території Польщі.

У цьому зв'язку Я. Грицковян згадує 10 квітня 1957 року. Тоді, за його свідченням, було надіслано численні заяви С. Вишинському. У цій справі певну роль відіграв і Я. Грицковян, який від 1955 року був студентом Краківського університету. Саме в його архіві [13, 5] і досі збереглася історія української греко-католицької парохії в Кракові, яка згадується у листі, надісланому С. Вишинському. Однак понад п'ятдесят літ довелося українцям чекати на повернення їхньої церкви. Це сталося 21 жовтня 1998 року, коли у церкві св. Норберта знову зазвучала молитва українською мовою. Тоді ж першу Службу Божу відправив о. М. Михайлишин, автор змістовної дисертації про історію української церкви [10].

З відродження церковного життя пов'язується й поживлення діяльності освітніх осередків у різних польських містах: Куляшне (1952), Перемишль та Краків (1957), Ярослав і Гребенне (1965). Йдеться про поєднання засад церковного і освітнього характеру, що постає типовою тенденцією для української діаспори загалом. Ця тенденція характерна для українців, які проживають у США, Канаді, Австралії, Аргентині, Італії, Німеччині тощо [8]. Опосередковане свідчення – у сенсі поєднання церковних і освітніх устремлень – міститься у листі о. В. Гриника від 15 січня 1958 року, адресованому о. М. Ріпецькому. В усіх душпастирських осередках забезпечувалися також – тією чи іншою мірою – й освітні потреби. Їхня кількість зростала: 38 (1958), 43 (1959), 45 (1960), 46 (1961), 53 (1965), 56 (1967) [18, 25].

Зміцненню, а водночас і безпосередньому поширенню духовних запитів, сприяв декрет С. Вишинського від 8 вересня 1967 року. У його відповідності о. В. Гриник був призначений Генеральним Вікарієм для українських вірників. Це дало можливість о. В. Гринику активно залучати священників і монахів до здійснення заходів, що мали освітній характер. Після його смерті, що настала 31 травня 1977 року, новим Генеральним Вікарієм був назначений 14 червня 1977 року о. С. Дзюбина, який виконував ці обов'язки до 18 травня 1981 року. До речі, С. Дзюбина залишив унікальну збірку документальних свідчень, які опубліковані в його книжці «І стверди діло рук наших» (Варшава, 1995) [4]. У цій праці міститься низка об'єктивних доказів, що від 1967 року роль церкви у навчально-виховному процесі в умовах інонаціонального середовища істотно зросла.

На початок 80-х рр. припадає зрима легалізація структур УГКЦ. Цьому сприяв декрет Й. Глемпа від 22 грудня 1981 року. Тоді ж був назначений о. І. Мартиняк єпископом-помічником. Його хіротонія відбулася у Ченстохові 16 вересня 1989 року. Початок 90-х рр. видався особливо продуктивним, якщо вести мову про об'єднання зусиль духовних осіб, з одного боку, та представників українського шкільництва – з іншого, а саме в аспекті поживлення культурно-освітнього життя українців у Польщі.

Історичне минуле українського шкільництва у Польщі крізь призму діяльності церкви було предметом зацікавлення дослідницьких пошуків таких учених, як Т. Броварек, І. Герасимович, Б. Гук, Р. Дрозд, С. Заброварний, М. Козак, О. Колянчук, Я. Крук, Т. Марціняк, С. Мауерсберг, В. Мокрий, Є. Нікіторовіч, М. Сирник, І. Филипчак, Г. Халупчак. А все ж і досі відсутні такі спеціальні праці, в яких би була системно проана-

Шагала Л. Роль церкви у розвитку українського шкільництва...

лізована освітньо-шкільна практика в українських осередках у Польщі. Тут не можна обійти увагою й церковні центри у Варшаві, Перемишлі, Кракові, Вроцлаві, Щеціні, Білому Борі, Кошаліні, Слупську, Битові, де успішно функціонували культурно-освітні заклади. Вони значною мірою сприяли розвитку української школи й освіти в інонаціональному середовищі [23, 163–164].

Офіційне заснування 1971 року парохії в Кошаліні як столиці тогочасного Кошалінського воєводства мало неабияке значення для навколишніх мирян. Попри різні труднощі, о. В. Пирчак поживав духовне життя між депортованими українськими родинами. За свідченнями Я. Грицковяна, стало традицією: В. Пирчак відвідував буквально кожного вірника, організував катехизацію дітей і допомагав у навчанні української мови [2, 70–71]. Його активні починання знаходили розуміння й підтримку. На особливу увагу заслуговує практика В. Пирчака, сутність якої полягала в організації періодичних екскурсій в Україну. Десятки разів він здійснював виїзди з прочанами в Київ, Львів, Полтаву, Ужгород, Мукачево, Сваляву. Їхня мета була досягнута: як громадяни Польщі українці мали можливість прилучитись до національних джерел українського народу, ознайомитися із церковними й історичними пам'ятками, новинками з України, зокрема, в культурно-освітній сфері [19, 40].

Я. Грицковян, осмислюючи інформаційний рівень соціального оточення в Польщі, вирізняє такі ознаки, як різноманітність та багатовекторність предметно-соціального довкілля. Воно відіграє значну роль в налагодженні комунікативного зв'язку між основними ланками педагогічного процесу. На цю сполуку вказував ще у 20-х рр. XX ст. видатний український педагог Г. Ващенко (1878 – 1967). Вчений справедливо виокремив «виховний ідеал» [1], що мав би відповідати своїм рівнем досягненню норми становлення індивідуума.

Висновки. Характер полівекторності предметно-соціального довкілля набуває пізнавальної активності, якщо розглядати його вплив на підростаючу особистість. Адже, як слушно підкреслює Я. Грицковян, дитина – у зв'язку з її віковими можливостями сприйняття навколишнього середовища – користується, як правило, пояснювально-ілюстративним з'ясуванням якості предметів [24, 217]. Закономірно, що дитина, наприклад, під час перебування у Храмі запам'ятовує не стільки взаємозв'язок між предметами, як їхній рух. Тому й стає зрозумілою роль церкви, яка діє в інонаціональному середовищі. Вона справді вагома для багатьох поколінь українців, які з давніх-давен проживали й проживають на теренах Польщі. Цей аспект предметно розкрив відомий польський науковець українського походження В. Мокрий на сторінках монографії «Церква в житті українців» [12].

Я. Грицковян, оцінюючи роль церкви в контексті розвитку та становлення українського шкільництва в умовах інонаціонального середовища, завжди пов'язує її з формуванням творчого і життєвого самопочуття передусім молоді. Педагог обстоює взаємодію складових навчально-виховного процесу, трактує його з позиції потреби регулювання емоціями, настроями, а також уявою про підростаюче покоління та його довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник [для педагогів, виховників, молоді і батьків] / Г. Ващенко. – Полтава, 1994. – Т. 1 – 191 с.
2. Грицковян Я. З історії української католицької парохії в Кошаліні (1971 – 2003) / Я. Грицковян // Український альманах. – 2004. – С. 65–73.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : документи, матеріали, спогади. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1998. – 539 с.

4. Дзюбина С. І стверди діло рук наших : спогади / С. Дзюбина. – Варшава : Український архів, 1995. – 532 с.
5. Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви у Польщі у 1947 – 1960-х роках : з архіву о. митрата Мирослава Ріпецького / [упоряд. В. П. Лаба]. – Львів : Каменяр, 1996. – 312 с.
6. Заброварний С. Акція «Вісла» – геноцид української меншини / С. Заброварний // Український альманах. – 1997. – С. 74–79.
7. Заброварний С. Проблеми переселення і депортації / С. Заброварний // Наше слово. – 1997. – № 28. – С. 4.
8. Зарубіжні українці : довідник / [ред. кол. : С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар]. – К. : Україна, 1991. – 252 с.
9. Кемінь В. Історія виховання: Т. 2: від XIX ст. до наших днів : навч.-метод. пос. / В. Кемінь, О. Квас, О. Невмержицька. – Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2013. – 196 с.
10. Михайлишин М. Блаженніший Йосиф Сліпий та ідея патріархату УГКЦ / М. Михайлишин. – Львів : Свічачо, 2007. – 192 с.
11. Місило С. Греко-Католицька Церква в Польщі (1944 – 1947) / Є. Місило // Варшавські українознавчі записки. – 1989. – Зошит 1. – С. 208–209.
12. Мокрий В. Церква в житті українців / В. Мокрий. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – 106 с.
13. Особистий архів Ярослава Грицьковяна. Ф. «Шкільництво». – 187 од. зб.
14. Путько-Стех А. Українські священники Закарзоння. Хроніка репресій / [пер. та ред. англ.-мов. тексту Зорян Стех] / А. Путько-Стех. – Львів : Сполом, 2007. – 367 с.
15. Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини / [за заг. ред. В. І. Сергійчука]. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2004. – 241 с.
16. Український альманах. 1997 / [ред. С. Заброварний]. – Варшава, 1997. – 408 с.
17. Українці Закарзоння : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі (м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р.) / [упоряд.-ред. В. Бадяк; редкол. : І. Максимович (голова) та ін.]. – Львів : ЛНАМ; Сполом, 2007. – 291 с.
18. У пошуках правди про акцію «Вісла» : зб. доповідей і матеріалів конференції / [упор. М. Козак]. – Перемишль : ОУП, 1998. – 192 с.
19. Шагала Л. Педагогічний доробок Ярослава Грицьковяна : контекст українського шкільництва у Польщі / Л. Шагала, М. Зимомря. – Дрогобич : Посвіт, 2014. – 216 с.
20. Шематизм Апостольської Адміністрації Лемківщини 1936. – Стенфорд, 1970. – 178 с.
21. Шематизм Греко-католицького духовенства Перемишльської, Самбірської і Сяніцької єпархій на рік Божий 1938 – 1939. – Перемишль : Накл. Греко-Католицької Єпископської Консистої, 1938. – 168 с.
22. Юрош О. Музичне виховання в Закарпатті : контекст освітнього процесу (1919 – 1939) / О. Юрош. – Дрогобич : Сурма, 2007. – 216 с.
23. Hryckowian J. O sytuacji edukacyjnej mniejszości ukraińskiej na Pomorzu Środkowym (1956 – 1996) / J. Hryckowian // Pomerania Ethnica. Mniejszości narodowe i etniczne na Pomorzu Zachodnim / Praca zbiorowa pod red. Marzeny Giedrojć, Janusza Mieczkowskiego. – Szczecin, 1998. – S. 161–168.
24. Hryckowian J. Skolnictwo ukraińskie na Pomorzu Zachodnim – czynnik zachowania tożsamości narodowej / J. Hryckowian, M. Tałapkanycz // Ukraina – Polska. Kultura, wartości, zmagania duchowe [pod red. R. Skeczowskiego, R. Drozda, M. Zymomrii]. – Koszalin, 1999. – S. 215–234.

Статтю подано до редакції 15.10.2014 р.